

נאמנות הבעל לומר שאשתו זינתה, לאחר חרם רבנו גרשם

ראשי פרקים

א. מבוא

ב. נאמנות האשה לומר שזינתה

ג. נאמנות הבעל לאחר חדר"ג לומר שראה שאשתו זינתה

ד. החיוב לגרש כאשר מאמין לעד אחד שאשתו זינתה

ה. יכולת הבעל לאחר חדר"ג להאמין לאשתו האומרת "טמאה אני לך"

ו. ההבדל בין אומר שראה אשתו שזינתה ובין אשה שאומרת שזינתה ובעלה מאמינה או מאמין לעד אחד האומר שאשתו זינתה

ז. סיכום

א. מבוא

פסק הרמ"א (אבה"ע, סימן קעח³²⁶ סע' ט):

וי"א דבזמן הזה שיש חרם ר"ג שלא לגרש אשה בעל כרחיה, אינו נאמן לומר שמאמינה או שמאמין לדברי העד, דחיישינן שמא עיניו נתן באחרת ואומר שמאמינה אע"פ שאינו מאמין. ומנדין אותו על שאומר שמאמינה וגרם לבטל חרם ר"ג. והוא הדין בכל מקום שלא יוכל לגרש בלא דעת האשה. וי"א דכופין אותו ומשמש עמה, אע"פ שאומר שמאמין לדברי העד מאחר שהאשה אינה מודה. או אפילו אמרה בעצמה טמאה אני לך, וחזרה ונתנה אמתלא לדבריה הראשונים, כן נראה לי על פי סברא זו. אבל יש חולקים, וסבירא להו דאף בזמן הזה נאמן. ואם היה לו קטט עמה, אינו נאמן לומר שמאמין לדברי העד, דודאי מחמת שנאה אומר כן (שם במהרי"ק). ועיין לעיל סימן קטו סעיף ז.

הבית שמואל (ס"ק ט) הקשה על דברי הרמ"א ש"אינו נאמן לומר שמאמינה או שמאמין לדברי העד... ומנדין אותו על שאומר שמאמינה וגרם לבטל חרם ר"ג", שאם אינו נאמן הרי אין כאן עקירת חדר"ג, ומדוע יש לנדותו?

הברית אברהם³²⁷ (הובא פת"ש, ס"ק כ) יישב שכוונת הרמ"א בדעה זו היא שהוא נאמן לאוסרה עליו, אלא שאיננו מאמינים לו שהוא באמת מאמין לעד (ואם כך לא נאסרה באשמתו והוא אנוס בדבר), אלא חושדים בו שהוא משקר, והוא עצמו גורם לכך שאשתו תיאסר עליו, ולכן מנדים אותו.

לפי זה מופיעות שלוש דעות ברמ"א: 1. אדם אינו נאמן לאסור את אשתו עליו כלל³²⁸. 2. אדם נאמן לאסור את אשתו עליו, אלא שאנו חושדים שהוא משקר ולכן מנדים אותו. 3. אדם נאמן לאסור את אשתו עליו.

הרמ"א אינו מזכיר מה הדין במי שראה בעצמו שזינתה אשתו. יש מהאחרונים שרצו לדייק, שאדם נאמן לומר שראה בעצמו באשתו שזינתה, מפני שאם הוא בעצמו יודע שזינתה ונאסרה – מי יוכל להתירה לו?³²⁹

במאמר זה רצוננו להראות שמדברי הראשונים בעניין עולה הפך סברה זו, ואף הפך דברי הרמ"א עצמו. כל מה שדנו הראשונים בעניין שאין האדם נאמן לומר שראה שאשתו זינתה הוא דווקא במי שראה בעצמו ולא במי שמאמין לעד אחד או לאשתו שזינתה. והמאמין לעד אחד האומר שאשתו זינתה, או לאשה עצמה שזינתה – לכולי עלמא נאמן.

ב. נאמנות האשה לומר שזינתה

³²⁶ מכאן ואילך מתייחסים כל הציונים בשו"ע ונושאי כליו לחלק אבן העזר, ס' קעח אלא אם צוין אחרת.

³²⁷ וראה בשו"ת פני אריה (סימן ל) תשובת הרב דוד טעבל אבד"ק ליסא, שמיישב את דברי הרמ"א באופן דומה.

³²⁸ יש מקום לדון אם אינו נאמן עד כדי כך שנכפה אותו לשמש איתה, או שלא נגיע לחוסר נאמנות ברמה כזו.

³²⁹ נודע ביהודה (תנינא, אבה"ע, ס' יא). דבריו הובאו בפת"ש (ס"ק יט), שאף סייע לסברה זו.

שנינו במשנה (נדרים ז:):

בראשונה היו אומרים, שלש נשים יוצאות ונטולות כתובה: האומרת טמאה אני לך, השמים ביני לבינך, ונטולה אני מן היהודים. חזרו לומר, שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר ומקלקלת על בעלה, האומרת טמאה אני לך – תביא ראייה לדבריה, השמים ביני לבינך – יעשו דרך בקשה, ונטולה אני מן היהודים – יפר לחלקו ותהא משמשתו, ותהא נטולה מן היהודים.

המשנה עוסקת באשת כהן³³⁰ הטוענת שנאנסה, ולפי משנה אחרונה אינה נאמנת. והדבר קשה, לכאורה. הרי לפי דברי האשה היא נאסרה על בעלה, ואם כך מדוע לא נאמר שהאשה "שויא אנפשה חתיכה דאיסורא", והיא אכן אסורה? הראשונים נתנו טעמים שונים מדוע אינה נאמנת. טעמים אלו מתחלקים לשני כיוונים כלליים:

1. מדינא האשה נאמנת, וחכמים החליטו לא להאמינה. כיוון זה מופיע בתוספות ובר"ן וברשב"א ועוד ראשונים. גם כאן יש לנו שתי אפשרויות הסבר:

האפשרות הראשונה היא שיש כוח בידי חכמים לעקור דבר מן התורה אף בקום עשה. התוספות כתבו על כך (נדרים ז: ד"ה חזרו לומר):

דכיון דיש לחוש שמא נתנה עיניה באחר יש כח ביד חכמים לעקור דבריה מכל וכל בסברא גדולה כזאת.

כלומר, התוספות מבינים שחכמים מתוך סברתם החליטו שאין בדבריה ולא כלום³³¹.

לעומת זאת, הרשב"א כתב (שם, ד"ה חזרו לומר):

ומסתברא לי דתנאי בית דין היה כדי שלא יהיו בנות ישראל פרוצות ומפקיעות עצמן מידי בעליהן ומשום מיגדר מלתא תקון הכי, דבית דין מתנין לעקור דבר מן התורה כל היכא דאיכא משום מיגדר מלתא.

מדברים אלו משמע שמצד עצם העניין היה מקום להאמין לאשה, אלא שחכמים חשו לבעייתיות שמצב זה ייצור, ולכן תיקנו שלא להאמינה.

אפשרות שנייה היא שהפעילו כאן את הכלל "כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש ואפקעינהו רבנן לקידושין מיניה"³³². היינו, על אף שמדינא היא נאמנת – הפקיעו חכמים את הקידושין, ולכן אינה נאמנת לומר "טמאה אני לך".

2. האשה אינה נאמנת מדינא, משלוש סיבות: הראשונה, כיוון שהיא משועבדת לבעלה³³³; השנייה, כי אינה אוסרת עצמה בדבורה, וכל דבריה אינם נפקא מינה אלא לבעלה³³⁴; והשלישית, שבגלל חזקת "עיניה נתנה באחר" אין חוששין למה

³³⁰ כך מעמיד הבבלי (צא.).

³³¹ כיוון זה נראה גם בריטב"א.

³³² סברה זו מופיעה בר"ן וברשב"א. הר"ן אומר שלפי טעם זה, אם תטען האשה שנאנסה מפסול, כגון ממזר, תהיה אסורה לבעלה. הר"ן כותב על כך "ואינו במשמע" (נראה שגם הרשב"א במסקנה אינו מצדד בטעם זה).

³³³ כך כתבו הר"ן והג"מ. על פי הדברים הללו נאלץ הר"ן לחדש שאף למשנה ראשונה לא היתה האשה נאמנת מדינא, אלא רק תיקנו להאמינה משום "דאי לאו קושטא קאמרה לא הות מזלזלה נפשה למימר הכי".

אמנם, סברה זו של הר"ן קשה ביותר, משום שאשה יכולה לומר "הנאת תשמישך עלי" (נדרים טו:), והנדר חל, משום שאין מאכילים לו לאדם דבר האסור לו. אם כך, גם כאן אוסרת האשה את בעלה על עצמה מסיבה צדדית, ולמה לא תהיה נאמנת? אמנם נראה שיש הבדל גדול בין האומרת "תשמישך עלי" ובין האומרת "טמאה אני לך": באומרת "תשמישך עלי" כל האיסור הוא רק עליה, שהרי היא הנודרת והיא הנאסרת, ובין לרמב"ם ובין לר"ן (נדרים טו. ד"ה הלכה) רק היא תלקה אם תעבור על האיסור, ואם בעלה ישמש עמה – הוא אינו עובר כל איסור (פרט ל"ולפני עיוור"); אך באומרת "טמאה אני לך" האיסור (לפי דבריה) הוא על שניהם, ולדבר זה אינה נאמנת.

ושמעתי מר' ניר ורגון הסבר לזה על פי שיטת קצות החושן (סימן לד ס"ק ד), ששויא אנפשיה חתיכה דאיסורא פועל מדין נאמנות כמו הודאת בעל דין. על פי זה יש לומר שכמו שהודאת בעל דין תקפה רק במקום שאינו חב לאחרים (כמבואר בכתובות יט.), כך גם "שויא אנפשיה" מועיל רק כשאנו חב לאחרים. מראשונים רבים נראה שלא קיבלו את סברה זו של הר"ן (ונראה שאף הדעה קמייתא שבר"ן חולקת על כך). האחרונים דנו בסברת הר"ן הזו אם האשה תהיה נאמנת לומר "טמאה אני לך" במקום שאין חשש של עיניה נתנה באחר (ראה פת"ש, סימן קטו ס"ק כב, כד-כה).

³³⁴ כך לענ"ד יש להבין את דברי הרב ר' אליעזר המופיעים בתוספות (נדרים ז: ד"ה חזרו), "דלא מצינו זונה שהיא אסורה להינשא לכהן דודאי הוא מוזהר עליה אך היא אינה מוזהרת עליו". התוספות הקשו על כך: "וקשה דקאמר פרק יש מותרות כל היכא דאיהו מוזהר איהי מוזהרת? ברשב"א הדברים מופיעים בצורה שונה, מעט כך שקושיה זו אינה קשה: "ותירין ה"ר אליעזר ז"ל, דזונה לא מוזהרא מכהן אלא כל היכא דאיהו מוזהר וכדאמר ביבמות כל היכא דאיהו מוזהר איהי מוזהרת" (וכעין זה בשטמ"ק בשם שיטה). לפי זה נצטרך לומר שבאמת דבריה אוסרים אותה על בעלה, אך מאחר שאין הבעל צריך להאמין לדבריה – אף היא אינה מוזהרת. לפי זה כל העובדה שמדינא היא אינה נאמנת היא לפי משנה האחרונה, שלפיה אינה נאמנת לעניין בעלה. התוספות והרשב"א דוחים את דברי ר' אליעזר מכוח היתר האשה בתרומה, שבו האיסור ודאי לא תלוי באיש, אך השטמ"ק בשם השיטה מיישב קושיה זו בכך שהיא מותרת רק בתרומה דרבנן.

שעשאתו חתיכה דאיסורא³³⁵. ישנן כמובן נפקא מינות רבות להבדלים בין ההסברים, וחלקן יתבארו להלן בהערות³³⁶.
 באשת ישראל הטוענת שזינתה מרצון, לדעת רוב הראשונים יהיה הדין זהה³³⁷, אך ישנם ראשונים הטוענים, שמכיוון שהיא מפסדת כתובתה – היא נאמנת גם על הזנות³³⁸.

ג. נאמנות הבעל לאחר חדר"ג לומר שראה שאשתו זינתה

נקודות הדיון

טרם חרם דרבנו גרשם, ודאי היה הבעל נאמן לומר שראה שאשתו זינתה לעניין יציאתה עם כתובה³³⁹. הסיבה לכך פשוטה, כי הוא יכול היה לגרשה עם כתובה גם ללא טענה כזו.

אחרי חרם דרבנו גרשם נשתנה המצב. הבעל אינו יכול לגרשה בעל כורחה ללא כל טענה, ונשאלת השאלה אם הבעל נשאר נאמן לומר שאשתו זינתה במצב זה.

הצדדים לדון בשאלה הם שלשה:

1. האם טענות הבעל והאשה מקבילות?
2. האם הטעמים לחוסר נאמנות של האשה שייכים גם בבעל?
3. האם במקרה כזה בכלל חלה גזירת רבנו גרשם שלא לגרשה בעל כורחה?

1. האם הטענות מקבילות?

ישנו הבדל בין אשה האומרת "טמאה אני לך" ובין איש האומר "ראיתי את אשתי שזינתה". ההבדל הוא בכך שהאשה טוענת טענה שאין האיש יודע את נכונותה, אבל האיש טוען טענה שהאשה יודעת אם היא אמת.

בעניין טענת האשה חילקו בגמרא (שם, צא.) בין טענה שהאיש מכיר בה ובין טענה שאין האיש מכיר: בטענה שהאיש מכיר בה אומרים

בעניין זה של תלות איסורי האשה באיש מצאנו גם מחלוקת בין האחרונים בקשר לאיסור חל על איסור, כגון ראובן שנשא את לאה ונאסרה עליו רחל משום אחות אשה, אם אחר כך נשא שמעון אחיו את רחל – ביחס לראובן איסור אשת אחיו הוא איסור מוסף, שכן נאסרה גם על לוי אחיו באיסור זה, וביחס לרחל הוא איסור כולל. ונשאלת השאלה, למאן דאית ליה איסור מוסף ולית ליה איסור כולל – מה יהיה דינה (ראה יבמות לב.)? נחלקו בדבר החזון אי"ש (אבה"ע, סי' קלד ס"ק א) והמקנה (קידושין עז, תוד"ה פרט): לדעת החזון אי"ש חיוביה של האשה תלויים בחיובי האיש, ובמקום שחייב שתיים גם היא תחייב שתיים. לדעת המקנה (שם, בהסבר הראשון) אין הדבר כן (ובהמשך דבריו נראה אפשרות שאף חיובי האיש יהיו תלויים בחיובי האשה).

³³⁵ אין הכרע בדברי המאירי (קידושין סו. ד"ה אמרה) אם זה מדינא, כמו שצידדנו כאן, או מצד תקנה, ואז הדברים מקבילים לדברי התוספות שהובאו לעיל. גם בתשובת הר"ש (הובאה במרדכי לקידושין, רמז תקל) משמע שמדינא אינה נאמנת משיקול זה, אך אצלו הדברים מופיעים בצורה מעודנת יותר: במקום הביטוי "חזקת עיניה נתנה באחר" שנוקט המאירי, נקט הר"ש "ש מא עיניה נתנה באחר". נראה שזהו ההסבר גם בתוספות (יבמות כה. סד"ה אמר) שכתבו "ואין לתמוה אמאי שריא כיון שאומרת טמאה הא שויתה לנפשה חתיכה דאיסורא? דלפי שראו חכמים שנתקלקלו הנשים ליתן עיניהם באחר ורוב האומרות כן משקרות לכך נראה להם להתיין". שו"ת פני אריה (סימן לב ד"ה אלא דעדיין) כתב שנצטרך לומר לפי זה, למרות ששויה אנפשיה חתיכה דאיסורא מועיל אפילו כנגד עדים, נראה לחכמים שהשקרנות מצליחה לגרוע מכך. שו"ת ראנ"ח (סי' מה) ביאר, שהדבר פועל מדין אמתלא, וכמו שבמקרה שבו האשה חוזרת בה ונותנת אמתלא לדבריה – היא נאמנת, כך אם אנו בעינינו רואים את האמתלא – אין בדבריה ולא כלום.

³³⁶ נפקא מינה נוספת בין ההסברים היא אם מותר לאשה שיודעת שנאנסה להיבעל לבעלה, או שמא אסור לה והיא מחויבת למרוד מתשמיש (ודינה יהיה כדין מורדת, כיוון שאין אנו מאמינים לה). שו"ת פני אריה (סימן לב) כתב שלפי הסבר הר"ן (מצד שעבוד האשה) ולפי הסבר התוספות ביבמות (מצד שענייה נתנה באחר אינה נאמנת מדינא) – היא אסורה, שהרי היא יודעת שנאסרה (ואותו הדבר אף נאמר לתוספות בנדריים, שחכמים הפקיעו את נאמנותה, אך אם היא עצמה שיודעת שהיא אסורה – תיאסר). אך לפי הסברו של הרשב"א, שחכמים התנו לעקור דבר מן התורה בקום עשה, וכן להסבר של אפקעינהו, תהיה מותרת (אותו דבר נאמר גם לדעת ר' אליעזר, שזונה אינה מוזהרת על כהן).

³³⁷ שו"ת פני אריה (סימן לב ד"ה ועוד נראה) רוצה לומר שהדבר יהיה תלוי בהסבר מדוע האשה אינה נאמנת (באשת כהן): לפי ר' אליעזר, שזונה אינה מוזהרת על כהן, במקום שהוא אינו מוזהר שייך דווקא באשת כהן, אבל באומרת "טמאה אני לך ברצון", שאיסורה הוא משום טומאת סוטה, ודאי איסורא דידה עלה דידה רבע (שהרי האיסור נלמד מ"ונטמאה" ששייך בה).

³³⁸ תוספות כתובות סג: ד"ה אבל. תה"ד (כתבים, סי' רכב) מעמיד את דברי התוספות רק ברגלים לדבר. וכן עולה מהתוספות ביבמות (כה. סד"ה אמר), שברגלים לדבר תהיה נאמנת. וכן פסק הרמ"א (סי' קטו סע' ו), שנאמנת רק ברגלים לדבר. ומסתבר שלשיטה שבמאס עליו כופין להוציא מדינא דגמרא, תהיה האשה נאמנת

גם בלא רגלים לדבר. ³³⁹ אמנם לא נאמר כך במפורש בגמרא, אך הרמב"ם (אישות פרק כד הל' יז) כותב כך. הדברים מפורשים בראשונים נוספים, ולא מצאנו חולק על כך.

"חזקה אין אשה מעיזה פניה בפני בעלה", ולכן נאמנת גם למשנה אחרונה. אמנם ביחס לאיש לא מצאנו חזקה כזו³⁴⁰, אך עדיין יש מקום לטעון שלא נפקיע את נאמנותו בטענתו³⁴¹.

2. הטעמים לחוסר הנאמנות של האשה והבעל

עתה נבדוק אם הטעמים השונים לחוסר הנאמנות של האשה שייכים גם בבעל:

לפי ההסבר שהאשה נאמנת מדינא, וחכמים עקרו כאן דבר מן התורה בקום עשה, לכאורה לא מצינו שחכמים עקרו כאן דבר³⁴², ואם כך יהיה הבעל נאמן. אמנם לפי הסבר התוספות, שבגלל סברת "עיניה נתנה באחר" עקרו חכמים את דבריה, ייתכן שגם כאן מכוח אותה סברה נעקרו את דבריו³⁴³.

לאפשרות שאפקיענהו רבנן לקדושין מיניה, כאן לא מצאנו שהפקיעו³⁴⁴, ולא זו בלבד, אלא שאם יפקיעו הקידושין הרי לא תהיה זו אשתו³⁴⁵!

אמנם, לפי הכיוון שמדינא האשה אינה נאמנת, אולי יש מקום להשוות את הבעל לאשה. ההשוואה תעשה לפי שניים מן ההסברים שהובאו לעיל:

לאפשרות שמדינא אין האשה נאמנת, כיוון שהיא משועבדת לבעל – הרי גם הבעל משועבד לאשה, ובמקום שלא יוכל הבעל לעקור שעבוד זה יש ספק אם יהיה נאמן³⁴⁶. אמנם דבר זה גופא, אם יכול הבעל לעקור השעבוד, שנוי במחלוקת אחרונים: מה הדין במקרה שהבעל רוצה לגרש את אשתו והאשה אינה רוצה, והבעל אינו יכול לגרשה על כורחה מכוח חרם דר"ג? לדעת הרא"ם (סימן ל) הבעל אינו חייב בשאר כסות ועונה, לדעת הב"ש (סימן עז ס"ק ו) חייב בשאר וכסות אך לא בעונה ולדעת הח"מ (שם, ס"ק ג) חייב בכלום. אם כן, לכל הפחות לשיטת הרא"ם, ייתכן שהבעל יהיה נאמן³⁴⁷.

לאפשרות שמדינא אין האשה נאמנת, כי טענתה אינה נפקא מינה לעצמה כלל אלא רק לבעלה, כאן ודאי שדברי הבעל שאשתו זינתה הם נפקא מינה לעצמו. במקרה כזה, גם אם היא לא נאסרת היא אסורה לו לפי דבריו, כיוון שאיסורי הבעל אינם תלויים באשה לכולי עלמא, ולכן לפי אפשרות זו יהיה הבעל נאמן.

³⁴⁰ תשובת מהר"ם מרוטנבורג (הובאה בהגה' מרדכי קידושין, סי' תקמו): "דאיהי בויזא מיניה ויראה לשקר אבל איהו לא בויז מיני(ה)".

³⁴¹ הראנ"ח (סי' מה) כותב: "אבל איש בפני אשתו דמעיו ומעיו אין לחלק כלל בין טמאה אני לך דלא ידע בעל בה ובין טמאה את לי שיודעת האשה בה"; והרע"ק א (שו"ת, סי' פח ד"ה אף דלכאורה; סי' צט ד"ה גם בעיקר) פקפק בזה.

³⁴² כך נראה מסברה. אמנם הרשב"א כותב בתשובה (מיוחסות, סימן קלג): "וקרוב הדבר, דאפילו בעונה שהוא משועבד לה מותר, דבית דין מתנין לעקור דבר מהתורה משום מגדר מילתא". הרשב"א לא הכריע אם מותר בעונה או לא, אך הרמ"א (ד"מ, סי' קטו ס"ק יד) תפס בדבריו לעיקר שמותו. לפי דברי הפני אריה (סימן לב; עי' לעיל הערה 11) היתר האיש בעונה אף אם יודע שהאמת איתו יהיה דווקא לשיטת הרשב"א, הסובר שההיתר הוא מצד שיש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה. אך לפי שיטת האחרות, אם ידע הבעל שהאמת איתו – יהיה אסור לו לבוא עליה (אלא שאנו לא נאמין לו ונדון אותו כמורד). אך הרשב"א כאן לא דן כלל בשאלה מה קורה אם הוא יודע שהאמת עמו.

³⁴³ זאת כיוון שאיננו עוקרים דבר מהתורה באופן ישיר, אלא רק מתקנים שלא להאמינו. מובן שאפשר לחלוק על כך ולומר שלא מצאנו אפקיענהו כזה בכל עניין. הסברה שהזכרנו עולה מדברי המהרי"ק (שורש קז): "דהאומרת טמאה אני לך למשנה אחרונה... אם כן כל פרוצה תטעון כן להפקיע עצמה מבעלה... וכמו כן יש לתרץ בההיא שהשיב רבנו שמעון מנבילא באוסר אשתו עליו, דודאי אי מהימן ליה אם כן מה הועיל רבנו גרשם בתקנתו כל אחד יאמר כן כדי לגרש את אשתו".
³⁴⁴ המהרי"ק (שורש פד) כותב במפורש "דאפילו תקנת חרם רבנו גרשם לא אלימא לפקוע קידושין". עיין בשו"ת פני אריה (סימן ל), שהעלה אפשרות לומר כאן אפקיענהו, אך איני מבין מה יועיל אפקיענהו כאן.

³⁴⁵ לכאורה אף לא יהיה חייב בכתובת; אך הרדב"ז (ח"ו סי' ב' ריט; הובא בפת"ש סי' קמד ס"ק ב) כתב שחייב בכתובתה. ויש מקום לחלק, ששם איירי באפקיענהו של אונס בגיטין, ואילו כאן אנו צריכים להפקיע את הקידושין מעיקרא, ולכן לא תהיה לה כתובה כלל (ראה פת"ש, שם ס"ק א). [הערת עורך: הרדב"ז לא הזכיר את דין אפקיענהו בתשובתו. כותב המאמר מניח שכל גט שבו מיושם הכלל "אין אונס בגיטין" מבוסס על דברי הגמרא בכתובות (ג), שם מבואר שלמאן דאמר שאין אונס בגיטין מועיל הגט מדין אפקיענהו].

³⁴⁶ אך רע"ק א כתב בתשובה (סי' קא ד"ה גם י"ל) שגם אחרי חדר"ג אדם יכול להפקיע את שעבודו על ידי גט על כורחה, משום שע"כ מגורשת בדיעבד, אלא דעבד איסורא. וביאר עוד "שאין בעלה קנוי לה אלא שיש לה שיעבוד על בעלה בעוד שהיא תחתיו. משום הכי יכול לגרשה, דהוי כפריעת בעל חוב... והרי חזינן דאף לבתר תקנת רגמ"ה אם עבר וגירש בע"כ – דמגורשת, ולא אמרינן דמכח התקנה הוא גם כן קנין שלה ואין יכול להפקיע קנינה על ידי נתינה בע"כ. והיינו דמכל מקום לא נעשה הוא קנין שלה אלא דיש עליו איסור חרם שלא לגרש בע"כ, ואם כן אין אנו יכולים ללמוד ולדמות".

³⁴⁷ שו"ת פני אריה (סי' ל ד"ה ואין לפקפק) רצה לחלק שאף לשיטת הרא"ם כל מה שאינו חייב בשאר כסות ועונה ברוצה לגרש הוא משום שכיוון שאינו יכול לגרשה בעל כורחה – בסופו של דבר יתפייס איתה. אך כאן, אם נגיד שנאמן – תהיה אסורה לו לעולם אף אם יחזור בו מדבריו, ואם כן יבוטל חדר"ג, ולכן הוכרחו להתירה. ואני בעניתי איני מבין, שהרי אם יש ביכולתו להפקיע את השעבודים שהוא חייב לה, ממילא אין כאן שעבוד שמונע את דין שויה אנפשיה, וממילא אסורה לו, ומה אכפת לי בביטול חדר"ג?

להסבר שמדינא אין האשה נאמנת בגלל חזקת עיניה נתנה באחר (או בגלל חשש שמא עיניה נתנה באחר), יש מקום לומר שכיוון שתיקן רבנו גרשם שלא יישא אדם אשה על אשתו ושאינו יכול לגרשה בעל כורחה, ואינו יכול לשאת אחרת בלא לגרש, גם באיש יהיה חשש זה³⁴⁸. ולא זו בלבד, אלא שיש מקום להגיד שאף במקום שיכול לשאת אשה על אשתו יהיה חשש כזה אם אינו יכול לגרשה בעל כורחה, מצד הסברה שכל כמה דאגיד בה לא יהבו ליה אחרית³⁴⁹.

אמנם יש מקום לטענה אחרת, שדברים אלו אינם נכללים בגזירת רבנו גרשם שלא לגרשה בעל כורחה, כיוון שאם נאמין כאן לטענת הבעל יצא שיש מצווה על האדם לגרש את אשתו, וייתכן לומר שרבנו גרשם לא גזר על האדם שלא לעשות מצווה³⁵⁰.

לסיכום, עולה לנו מכאן, שיש צדדים רבים, שגם לאחר חרם רבנו גרשם, לא יהיה דין האיש הטוען ראיתי את אשתי שזינתה כדין האשה האומרת טמאה אני לך. ורק חלק מהסברי הראשונים בחוסר נאמנות האשה לומר טמאה אני לך, יהיו שייכים באיש.

שיטות הראשונים

בפרק זה נביא את מחלוקת הראשונים אם הבעל נאמן לומר שאשתו זינתה לאחר חדר³⁵¹.

כל החולקים בעניין דנים בתשובת הר"ש מאונפילא³⁵²:

מעשה באחד שאסר אשתו עליו ואמר שזינתה מאחר ונשאל למורי הרב ר' שמעון מיוניביל"א אם נאמן אם לאו. והשיב כמדומה לי ששמעתי מרבותי מפ' האומ' טמאה אני תביא רא' לדבריה ואינה אסורה וא"כ כופי' אותה ומשמשו כמו במורדת שכופי' אותה וגם אם הוא מורד... ולשנא נמי משמע הכי שמא עיניה נתנה באחר משמע דלית חששא במלתא ומשמע דמותרת ולפי [זה נותנת] הסברה הואיל ונגזרה גזרה שלא לגרש אדם אשתו כי אם ברשותה חיישי' שמא עיניו נתן באחרת ומותר בה וכופין אותו...

מבואר כאן שהר"ש מאונפילא התיר את הבעל לאשתו מהסיבה האחרונה בגלל החשש שמא נתן עיניו באחרת – ולכן אינו נאמן מדינא לומר שזינתה.

כך כתב המאירי (קידושין סו. ד"ה אמרה), וכן הבין הדרכי משה (סי' קטו) את תשובת הרשב"א (ח"א סימן א' רלז³⁵³), שם נאמר:

וקרוב הדבר דאפילו בעונה שהוא משועבד לה מותר, דבית דין מתנין לעקור דבר מהתורה משום מגדר מילתא.

אם כך, טעם הרשב"א הוא כשיטתו שהובאה לעיל, שעוקרים דבר מהתורה משום מגדר מילתא³⁵⁴.

שו"ת מהרי"ק (שורש קז) הביא גם את דברי הר"ש הנ"ל, והביא שני הסברים בביאורם:

³⁴⁸ כן כתבו המאירי (קידושין סו.) והר"ש מאונפילא (= ה"ר שמעון מייניביל) במדכי (קידושין, רמז תקל), ובהג"מ (אישות, פרק כד ס"ק י). ויש מקום לומר שכיוון שחוסר הנאמנות של האשה נובע מכך (תוספות יבמות כה.) "שנתקלקלו הנשים ליתן עיניהם באחר ורוב האומרות כן משקרות", אין הכרח שאותו קלקול נמצא גם באנשים, ולכן הבעל יהיה נאמן. וכן כתב בשו"ת מהרש"ל (סי' לג).

³⁴⁹ שו"ת הרשב"א (ח"א סימן א' רלז) ובמיוחסות (סי' קלג). הרשב"א השיב כאן למאירי, והמאירי מביא את דבריו בקידושין (סו.).

³⁵⁰ בראשונים מפורש דבר זה ביחס לאדם שהביא עדי כיעור על אשתו וביחס לעוברת על דת, שעל אף שאינו חייב לגרשה, בכל זאת הואיל ומצווה לגרש את אשתו (או לכל הפחות מידת חסידות) – לא גזר רבנו גרשם שלא לעשות מצווה או מידת חסידות, וכן פסק הרמ"א (סי' קטו סע' ד). אמנם במקרים אלו מדובר בכך שיש עדים ולא שראה בעצמו, אך לענ"ד משו"ת הרשב"א (ח"א סי' תקנו) לא עולה כך, ולשיטתו אף אם ראה בעצמו יכול לגרשה. להלן לשונו, בדגש הדברים שנראה מהם כטענתי: "שאלת על אודות דברי ראובן שראה דברים מראים באשתו שזינתה, אם תיקן בזה רבנו גרשון ז"ל שלא יגרשנה? תשובה אברא כל כי האי גוונא חס ושלום שלא יתקן הרב ז"ל שלא יגרשנה... ואפילו אם תמצא לומר שהוא מידת חסידות מכל מקום מפני מידת חסידות מוציאה והיאך יתקן הרב ז"ל שלא יתנהג במדת חסידות... וקרוב אני בעיני לומר דמי שאמר לאשתו לא תסתתרי עם פלוני אלא בעדים ונסתתרה בעיניו בלא עדים אע"פ שמדין תורה אינה מתגרת מכל מקום מצוה לגרשה". הנה הרשב"א דיבר דווקא על מקרה שראה, ומשמע שלא מדובר בעדים. ועוד הביא הרשב"א ראיה ממי שנסתתרה בעיניו בלא עדים ומשמע שאף בלי עדים אסורה. ואף שאפשר היה לדייק ההפך מהלשון "נראה דלאו בעדים ממש קאמר וכו' אלא הכי קאמר בית שמאי כל זמן שמצא בה דברים מכווערים בשני עדים מצוה לגרשה", שמדובר בשני עדים, ולענ"ד הדבר מסתדר עם טענתי. וכן הבין מההרש"ל בים של שלמה (יבמות, פ"ב סי' יח) בדברי הרשב"א, וכן ביאר את דבריו המבי"ט (ח"ג סי' קכו). במאמר מוסגר יש להעיר שהרשב"א, שסובר שאם ראה האדם בעצמו שנסתתרה אחרי קנאה לא נאסרה מדינא (וכן גם מבואר בתשובות הרשב"א המיוחסות, שם), חולק בזה על הרמב"ם (אישות, פרק כד הל' כה; סוטה פרק א הל' ז) שנאסרת מדינא כשראה בעצמו שנסתתרה.

³⁵¹ אשתדל לציין את כל הראשונים הידועים לי.

³⁵² הר"ש מאונפילא (= אייניבילא = נבילא = ייניביל) מופיע במדכי (קידושין, רמז תקל), בשו"ת מהר"ם מרוטנברג (ד' פראג סי' תקפו), ובקיצור בהגהות מימוניות (אישות פרק כד ס"ק י) והגהות אשרי (קידושין, פרק ג סי' טז), שבדבריהם נדון בעז"ה בהמשך.

³⁵³ סי' קלג, במיוחסות.

³⁵⁴ שיטת הרשב"א תבואר בעז"ה לקמן.

הראשון:

דודאי אי מהימנן ליה, אם כן מה הועיל ר"ג בתקנתו, כל אחד יאמר כן כדי לגרש את אשתו בעל כרחו.

השני:

ובודאי משקרא מחזקינן לה [=לאשה].

ומשמע מדבריו שכן הדין באיש אחרי חדר"ג.

לעומת זאת, בתשובת מהר"ם מרוטנברג (הובאה בהגמ"ר קידושין, סי' תקמז)³⁵⁵ מבואר שאדם נאמן לומר שאשתו זינתה גם לאחר חדר"ג:

אבל האיש שאמר שאשתו נבעלה ברצון לפניו והיא כופרת ואין עדים בדבר נראה דאין נאמן להפסידה כתובתה אבל בענין לאוסרה עליו שויה אנפשיה חתיכה דאיסורא אא"כ חוזר בו ונתן אמתלא לדבריו... מ"מ בשביל תקנת ר"ג לא אישתני דינא מכמות שהיה בימי חכמי התלמוד, ואין חכם ונבון רשאי לחדש דבר מעתה להקל זולתי להחמיר ואף לענין ממון הכתובה ותנאיה אם לא נגזר במנין בפירוש ומאור הגולה על כתובה ותנאיה לא נמנה להאמין לבעל היכא דאמר זינתה.

כלומר, לדעתו הבעל נאמן בטענתו לענין הוצאתה של האשה³⁵⁶. וכן נראה גם מתשובת הרשב"א ח"א סי' תקנו^{357 358}.

שיטת הרשב"א

על אף תשובת הרשב"א שהובאה לעיל, עומדת בפנינו לכאורה סתירה בשיטתו: מצד אחד, בשו"ת ח"א (סי' א' רלז) ובמיוחסות לרמב"ן (סי' קלג) נראה שאין הבעל נאמן לומר שאשתו זינתה אחרי חרם דרבנו גרשם. לעומת זאת, בסי' תקנו (שם) נראה שהוא נאמן. ננסה ליישב סתירה זו.

ראשית, נצטט את שו"ת הרשב"א (מיוחסות לרמב"ן, סי' קלג):

גם מה שחזר וטען שהוא עצמו ראה שזנתה – אינו נאמן בכך, מכמה טעמים: חדא: דכל שיטעון ויאמר – מחזיקים אותו כמשקר כמו שאמרנו כיון שהרגיל קטטה. ועוד, שהרי הודה בבית דין מתחלה שלא ראה ולא ידע אלא שהוא מאמין את זה כשנים. ועוד, מצד מה שאמרתם דכל שנתן עיניו לגרשה אנו חוששים לו, וחזר זה להיות כמשנה אחרונה דהאומרת טמאה אני לך, דכיון שאינו יכול לגרש אלא מדעתה וכל דאגידא ביה לא יהבי ליה אחריתי. לפיכך חוששין, כמו שחששו באומרת טמאה אני לך, וכל שכן בזה דודאי נתן עיניו באחרת ומחזר לגרש זו. וקרוב הדבר, דאפילו בעונה שהוא משועבד לה – מותר, דבית דין מתנין לעקור דבר מהתורה משום מגדר מילתא. וכמו שאמרו בטמאה אני לך, כך יש להתיר באומר טמאה היא לי במקום שאי אפשר לגרש אלא בטענה ועל פי בית דין כדי שלא יהיו בנות ישראל ובני ישראל רגילים בכך. ומכל מקום, אפילו ראה לומר שהיא אסורה לו ושוויה אנפשיה חתיכה דאיסורא – הוא יחוש לעצמו. ואם תרצה היא למחול על העונה ושלא יוציא בגט – יתן לה שאר וכסות, כמו שאמרתם, ויפה אמרת. זהו שנ"ל בעיקר הנדון שבפנינו והראוי לדון בכיוצא בזה, ולא ישלחו הפריצים בעולתה ידיהם.

נראה שהרשב"א לא אמר דבריו באופן כללי, שאין הבעל נאמן לומר שאשתו זינתה אחרי חדר"ג, אלא דווקא בנתן עיניו לגרשה, שהרי כתב:

³⁵⁵ שאלת המהר"ם היא אם בעל הטוען שראה שאשתו זינתה נאמן להפסידה כתובתה. המהר"ם כתב שאינו נאמן, ואחת מטענותיו היא שתכלית טענתו של האיש אינה אלא להפסידה כתובתה. ונראה מדבריו שכל הדיון מצד חדר"ג הוא כיוון שעכשיו טענת הבעל שאשתו זינתה אינה רק טענה על הכתובה אלא גם לגרשה, ולכן יש לומר שהבעל יהיה נאמן גם לכתובה; אך ברור שהבעל נאמן בטענתו לענין הוצאתה.

³⁵⁶ ותמהני על היש"ש (יבמות פ"ב ס' יח), שלא הבין כך את תשובת המהר"ם.

³⁵⁷ הובאה לעיל, הערה 25. ביש"ש (שם) הביא עוד כמה מקורות שהבעל יהיה נאמן, אך הם אינם עניין למקרה שראה בעצמו אלא למקרה שהעיד לו עד אחד, וגם את הראיות שלהם יש לדחות.

³⁵⁸ אגודה (קידושין פ"ג, אות ס) הביא מחלוקת בזה.

דכל שנתן עיניו לגרשה – אנו חוששים לו, וחזר זה להיות כמשנה אחרונה דהאומרת טמאה אני לך... .

ולמה לו לרשב"א לתלות זאת בנתן עיניו לגרשה, אם אחרי חדר"ג תמיד נחשוש שמא עיניו נתן באחרת? אם כן, חייב להיות שהרשב"א חושש לכך דווקא כשנראה לבית הדין שנתן עיניו לגרשה³⁵⁹. לכן בסתם, גם אחרי חדר"ג, יוכל הבעל לטעון שראשיתו זינתה ואף יהיה נאמן בכך, כמבואר בתשובה תקנו. אך אם יראה לבית הדין שנתן עיניו באחרת – לא יהיה נאמן.

ד. החיוב לגרש כאשר מאמין לעד אחד שאשתו זינתה

הסוגיה

איתא בגמרא (קידושין טו.):

איבעיא להו: אשתו זינתה בעד אחד ושותק, מהו? אמר אביי: נאמן. רבא אמר: אינו נאמן, הוי דבר שבערוה ואין דבר שבערוה פחות משנים.

אמר אביי: מנא אמינא לה? דהווא סמיא דהוה מסדר מתנייתא קמיה דמר שמואל, יומא חד נגה ליה ולא הוה קאתי שדר שליחא אבתריה, אדאזיל שליח בחדא אורחא אתא איהו בחדא. כי אתא שליח אמר: אשתו זינתה. אתא לקמיה דמר שמואל, אמר ליה: אי מהימן לך – זיל אפקה, ואי לא – לא תפיק. מאי לאו אי מהימן עלך דלאו גולנא הוא? ורבא, אי מהימן לך כבי תרי – זיל אפקה, ואי לא – לא תפקה.

גדר "מהימן ליה כבי תרי"

נחלקו הראשונים מהו גדר "מהימן ליה כבי תרי":

הרמב"ם (אישות פרק כד הל' יז) כתב:

מי שראה אשתו שזינת או שאמר לו אחד מקרוביו או מקרובותיה שהוא מאמינם וסומכת דעתו עליהם שזינת אשתו, בין שהיה האומר איש בין שהיתה אשה, הואיל וסמכה דעתו לדבר זה שהוא אמת – הרי זה חייב להוציא ואסור לו לבוא עליה, ויתן כתובתה.

הרמב"ם השתמש בשני ביטויים: הביטוי הראשון, "אחד מקרוביו או מקרובותיה שהוא מאמינם וסומכת דעתו עליהם", מתאר את העד, ואילו הביטוי השני, "הואיל וסמכה דעתו לדבר זה שהוא אמת", מתאר את אמונת הבעל. היינו, אפשר למשוך את הרמב"ם לאחד משני כיוונים: (1) שצריך עד מהימן, או (2) שהוא מאמין לעד.

מצאנו לרבותינו הראשונים שדנו בדבר:

המאירי כתב (קידושין סו. ד"ה אע"פ)³⁶⁰:

וגדולי המחברים [=הרמב"ם] כתבו שכל שדעתו סומכת להיות הדבר אמת אסורה לו על פי אחד אפילו עבד או אשה.

כלומר, המאירי טוען שדעת הרמב"ם היא שדי בכך שהבעל מאמין לדברי העד.

אך המהרי"ק (שורש פב) סובר, שהרמב"ם סבר שצריכים להתקיים שני התנאים: העד המהימן והאמונה של הבעל בדברי העד. וכן מוכח לענ"ד ברמב"ם בהלכות סוטה (פרק א הל' ט):

אם הוא נאמן לו ודעתו סומכת עליו – יוציא ויתן כתובה, ואם לאו – אשתו מותרת לו.

ולא הזכיר "הואיל וסמכה דעתו לדבר זה שהוא אמת"³⁶¹.

אך גם אם דעת הרמב"ם אינה כמו שכתב המאירי בשמו, מצאנו ראשונים הסוברים כך ואף מעבר לכך.

³⁵⁹ כך גם נראה מהיש"ש (שם), שהבין כך את תשובת הרשב"א. אמנם המאירי (קידושין טו.) לא הבין כך את הרשב"א, וכן הד"מ (סי' קטו ס"ק יד) לא הבין כן. עיי' בנודע ביהודה (תניא, אבה"ע סי' יא) שמבאר שהרשב"א איירי דווקא במקום בו יש גזירת מלכות שלא לגרש על כורחה, אך לא בחדר"ג (עיי' פת"ש סי' קעח ס"ק ט).

³⁶⁰ וכן נראית גם דעת הרשב"א (מיוחסות סי' קלג) בדברי הרמב"ם, וכמו שכתב רעק"א בתשובה (סי' פח).

³⁶¹ וכן מסתבר שהבינו ברמב"ם כל פרשניו: המ"מ, הכס"מ והג"מ, שהביאו עליו כמקור בסתם את הגמרא בקידושין טו. והם לא העירו שלרמב"ם אין צורך במהימנות מיוחדת של העד.

לדוגמה, הריטב"א (קידושין פא. ד"ה אמר רב) כתב:

התם לאו דמפקי ליה בי דינא, אלא דאילו בא לצאת ידי שמים ולבו נוקפו מפיק לה, וכדאמרינן בפירקא דלעיל (סו.) אי מהימן לך כבי תרי זיל אפקה, שכל שלבו מאמין על פי עצמו או אפילו על פי גוים שאסורה לו אשתו – חייב להוציאה בבא לצאת ידי שמים, ואם הודה בבית דין בכך – מוציאין אותה ממנו...

המאירי עצמו והרשב"א נחלקו על הרמב"ם, וכתבו שצריך שיהיה העד מוחזק בעיניו כנאמן לכל דבר כשני עדים³⁶².

אם כן, נחלקו הרשב"א והרמב"ם האם צריך עד שהוא סומך עליו בכל כשניים או שדי שמאמינו על עדות זו.

האם חייב להוציא?

נחלקו הרשב"א והרמב"ם מה הדין כאשר מהימן ליה כבי תרי:

הרמב"ם כתב (אישות, שם):

הרי זה חייב להוציא ואסור לו לבוא עליה, ויתן כתובתה.

והוסיף (שם, הל' יח):

ואין בית דין כופין את האיש לגרש את אשתו בדבר מדברים אלו עד שיבואו שני עדים ויעידו שזינת אשת זה בפניהם ברצונה ואחר כך כופין אותו להוציא.

לעומתו, הרשב"א כותב³⁶³:

ומה שאמר שמואל "אי מהימן לך כבי תרי – זיל אפקה" – לאו לאוסרה עליו דבר תורה קאמר, שהרי אפילו קינא לה ואיכא עד טומאה – אינה אסורה על בעלה אא"כ נסתרה בפני שנים. וכשקנא לה מאיש ידוע ואיכא עד טומאה, ודאי, לכאורה, מאמין הוא לדברי העד, ואפילו הכי אינה נאסרת עליו דאורייתא... אלא כי אמר ליה שמואל: זיל אפקה, כדי שלא יהא לבו נוקפו קאמר. אי נמי, "חייב לאפוקה" בבא לצאת ידי שמים קאמר, וכהנהו עובדי דשלהי נדרים³⁶⁴.

האם העד נאמן כשהאשה מכחישתו?

בדבר נוסף נחלקו הרשב"א והמאירי, והוא מה הדין כאשר האשה מכחישה את העד:

הרשב"א כותב:

³⁶² המאירי שם, ונראה שכן דעת הרשב"א בתשובתו למאירי (ח"א סימן א' רלו; מיוחסות סי' קלג): "ועוד, כי מה שפירשתם באי מהימן לך כבי תרי אי איניש מהימן הוא אצלך בכל כשנים שאין משקר – יפה אמרתם, ודברים של טעם הם... " וכן דעת המהרי"ק (שורש פב) שכותב: "דאפילו להיאסר על בעלה לא מהימן אלא אם כן קים ליה בגויה דלא משקר, כגון אדם שהוא מצוי אצלו תדיר וגס ביה טובא". וכן פסק הרמ"א (סי' קטו סע' ז).

אולם הרשב"א בתשובה (ח"א סי' קיח) כותב: "מיהו אי מהימן ליה – אסור. וכדאמרינן התם בפרק האומר (סו.) בההוא סמיא... אלמא אף על גב דאין דבר שבערוה פחות משנים כל שהוא מאמין עד אחד אסור בה כאלו העידו עליה שנים שאחר האמנת הלב הדברים אמורים. והכא נמי דכותה ואפילו בגוי מסיח לפי תומו או אפילו מתכוון לאסור או להעיד". מכאן מביא הבית מאיר (מובא בשו"ת רעק"א מהר" קמא סי' ק ד"ה ומה שתפס) ראייה שהרשב"א לא סובר כמהרי"ק. רעק"א משיב על כך בדברים הבאים (שם, סי' קא): "ומ"ש רומ"פ נ"י ראייה מתשו' הרשב"א, דאפילו בגוי המעיד לאסור שייך אי מהימן ליה אינו ראייה כל כך, די"ל דאף בגוי שייך דבלבו מוחזק אצלו שטבע הגוי הזה שאינו משקר בשום פנים, ואף דחזקה דכל פיהם [=דבר שוא], מכל מקום י"ל דהוא מאמין ליה. וכן נראה מדברי הרשב"א במיוחסות הנ"ל דכתב: אבל זה שחשוד על העבירות מה ראה זה להאמינו, ואפילו אמר שמאמינו אנן סהדי דאינו, אלא עילה מצא לגרשה, משמע דלא בא עליה מכח כיון דבעל עבירה הוא ואינו ראוי להאמינו, לאו כל כמיניה להאמינו, אלא משום דאמרינן דאומר כך דמצא עילה לגרשה". לענ"ד, תירוצו של רעק"א קשה מאוד, והדרך היחידה ליישב סתירה זו היא על פי דברי הבית מאיר עצמו, שכותב על התשובה בסימן קיח "אם לא דזה אינו מהרשב"א". אמנם גם בדברים אלו יש קושי, והרא"ה בבדק הבית (בית ד ש"א דף טו.) כתב גם כן בדברים אלו: "אבל בתורת עדות לעולם אינו נאמן, ומיהו להחמיר נאמן כל היכא דסמכא דעת[ן]ה דקושטא קאמר כדמוכח בקדושין בההיא דאמרינן אשתו זינתה בעד אחד", והרשב"א במשמרת הבית לא השיג עליו. אמנם אין להביא ראייה משתיקת הרשב"א, ובכל זאת קשה להוציא בזה את תשובת הרשב"א מחזקתה. ושתי תשובות אלו ודאי סותרות, כפי שיתבאר גם בהמשך.

רעק"א בתשובה (סי' פח ד"ה אולם לענ"ד) מפקפק אם אכן סומך הרשב"א להלכה על כל הסברות שהוא מעלה כאן (במיוחסות סי' קלג ובח"א סי' א' רלז), או אולי רק מגבב צדדים להיתר דאפשר לומר כן. אנו בפרק זה לא נתייחס לטענה זו, ונבאר את תשובת הרשב"א כפי שהיא מופיעה לפנינו, כפי שסמך עליה המהרי"ק שורש פב וכמו שהעיד על כך רע"א עצמו בסימן קא (ד"ה מ"ש מעכ"ת נ"י דמ"ש מהרי"ק).

³⁶³ שו"ת הרשב"א (מיוחסות לרמב"ן), שם.

³⁶⁴ לכאורה, דעת המאירי, "הא כל שנאמן אצלו כשנים אסורה לו מתורת ידי שמים", היא דעת ביניים.

ועוד מסתבר לי, דלא אמרינן "אי מהימן לך" אלא באינה מכחישתו אלא שותקת, הא מכחישתו – לא, דעד אחד הכחשה, אפילו בעלמא לאו כלום הוא, וכל שכן בדבר שבערה.

בעוד שהמאירי כותב:

הא כל שנאמן אצלו כשנים אסורה לו מתורת ידי שמים ואע"פ שהיא מכחישתו.

ונראה לבאר בשיטת הרשב"א, שדין "מהימן ליה כבי תרי" אינו נוגע כלל לדין "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא". דין "שויא אנפשיה" לא נאמר אלא כאשר ראה בעצמו את גוף האיסור. לכן כתב הרשב"א שאפילו אחרי קינוי אם ראה אדם בעצמו שאשתו נסתרה – אינה אסורה עליו מהתורה, משום שלא ראה בעצמו שזינתה. והוא הדין כאשר מאמין לעד אחד, אפילו מהימן ליה כבי תרי בכל התורה כולה – אינה נאסרת עליו, כי לא ראה את הדבר בעצמו.

לפי זה נראה שדין "מהימן ליה כבי תרי" פועל מדין נאמנות עד אחד³⁶⁵. בכל התורה כולה עד אחד מהימן, ובדבר שבערוה אינו נאמן, ואם מהימן ליה כבי תרי אז יש נאמנות גם לעד אחד. דין זה אינו יכול ליצור איסור על האדם, אלא רק חשש שלא יהיה לבו נוקפו או בבא לצאת ידי שמים.

לעומת זאת, דעת הרמב"ם היא³⁶⁶ שדין "מהימן ליה כבי תרי" נובע מדין "שויא אנפשיה". לכן כלל הרמב"ם יחד את דין "ראה בעצמו" ואת דין "אמר אחד מקרוביו שהוא מאמינם". וכן סיים הרמב"ם "הואיל וסמכה דעתו לדבר זה שהוא אמת"³⁶⁷, ללמדנו שזוהי הסיבה הגורמת לו להתחייב להוציאה ושתיאסר עליו³⁶⁸.

ה. יכולת הבעל לאחזר חדר"ג להאמין לאשתו האומרת "טמאה אני לך"

כתבו התוספות (נדרים צ: ד"ה חזור):

ומיהו נראה, דאף למשנה אחרונה אם אומרת אשה טמאה אני לך ואמר הבעל שמאמינה, דאסורה לו דאיהו שויא לנפשיה חתיכה דאיסורא, ואפילו תחזור בה האשה ותאמר באונס היה. ויש אומרים דמשמתנא ליה על שגרם שתיאסר אשתו עליו ועובר על חרם תקנת רבינו גרשם.

וכן כתבו ראשונים נוספים³⁶⁹.

וכתב המהרי"ק (שורש קי):

וגדולה מזו כתבו התוספות... שהיא אסורה עליו דהא שויתה עליה חתיכה דאיסורא ועל זה כתבו דיש אומרים שמנדין אותו על מה שגרם לבטל תקנת ר"ג שגזר שלא לגרש אשה בעל כרחה, שהרי צריך הוא לגרשה מאחר שנאסרה עליו. והלא דברים ק"ו: ומה התם שהיא נתנה אצבע בין עיניה באמרה טמאה אני לך וגם כי יכול הבעל להשמיט ולומר שלשם שמים נתכוין שאמת הוא שמאמינה ואינו רוצה להיות עמה אפילו הכי מנדין אותו על כי גרם לבטל תקנת הגאון כ"ש וכ"ש הכא שראוי לנדוהו לכ"ע דפשיטא מאן דפליג אהיא כדמשמע לישנא דיש אומרים שמנדין אותו משמע דגם כן יש חולקין דוקא התם משום טעמי דפרישית לעיל שהיא נתנה אצבע בין עיניה וגם אפשר הוא שאמת הוא שמאמינה אבל מודו שהיו מנדין אם יראה בעיני הרב והכל לפי מה שהוא אדם כמו שהשיב רבינו מאיר במקום אחר.

ומבואר בדברי המהרי"ק, שהבעל נאמן לכולי עלמא, אלא שנחלקו אם מנדים אותו על שגרם לבטל חדר"ג³⁷⁰.

³⁶⁵ והדברים מבוארים בשו"ת הרשב"א (מיוחסות לרמב"ן, שם): "ועוד, כי מה שפירשתם: באי מהימן לך כבי תרי אי איניש מהימן הוא אצלך בכל, כשנים שאין משקר – יפה אמרתם, ודברים של טעם הם. דאי לאו הכי ה"ל: אי מהימן לך, דעבדא איסורא, זיל כו'; ולא ה"ל למתלי בנאמנותו של עד, אלא בפחיתותה". מדברים אלה ברור שזה נובע מנאמנות עד אחד, ולכן בגוי לא יכול להיות דין זה, שהרי אין בו דין עד אחד נאמן באיסורים, ודלא כתשובת הרשב"א ח"א סי' קיח.

³⁶⁶ ובוה צדקו דברי המאירי והרשב"א.

³⁶⁷ מכות לשון זו צידד רעק"א (שו"ת, סי' פח ד"ה גם מ"ש המהרי"ק), שלא כהבנת המהרי"ק בדעת הרמב"ם.

³⁶⁸ דעת המאירי אינה ברורה לי: מצד אחד הוא חולק על הרשב"א, שגם במכחשת העד אסורה לו במהימן ליה כבי תרי, אך הוא מנמק "שאף בעד אחד דעלמא לא אמרו שבהכחשה אינו נאמן אלא שאינו נאמן לאותו שמכחישתו אבל לזה שאינו מכחישו נאמן", ומכאן משמע שעדיין כוח הנאמנות הוא מצד נאמנות עד אחד.

³⁶⁹ תוספות ר"פ, שם; רשב"א, שם (בשם התוספות בהבדלי לשון קלים); מ"מ (אישות, פרק כד הל' יח) בשמו; המאירי (שם) בשם התוספות; ריטב"א ונמק"י (ההבדלים ביניהם ובין התוספות יתבארו בעו"ה בהמשך). איני יודע כיצד ליישב את הרשב"א, שציטט את לשון התוספות "איהו נמי שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" עם שיטתו בתשובה סימן א' ולו ובמיוחסות סימן קלג שנתבארה לעיל. המאירי בנדרים כתב על דברי התוספות, שלשיטתם אם העד אינו מהימן כבי תרי, אע"פ שמאמין לעניין – אינה אסורה לו.

והנה בתוספות מבואר דאסורה לו, דאיהו שויא לנפשיה חתיכה דאסורא, אפילו תחזור בה האשה ותאמר שבאונס היה.

הרמ"א (סימן קעח סע' ט) הבין שכך יהיה הדין אפילו נתנה אמתלה לדבריה. ותמה על כך שו"ת פני אריה (סימן לא) מהגמרא בכתובות כב., שאמתלא מועילה באשה שאמרה לבעלה שהיא נידה וחזרה בה, והרי כל אשה מהימנה כבי תרי לבעלה בעניין נידותה, שהרי אין על מי לסמוך מלבדה³⁷¹. ונראה ליישב את קושייתו בכך שיש הבדל בין נאמנות מכוח העד, שאז באמת אם תיתן אמתלא לדבריה ויסתלק העד שבעניין לא יהיה כאן שויא אנפשיה כלל, ובין נאמנות מכוח האמונה בדברים. וכאן, שכיוון שהאמין לדברים הפך הוא עצמו להיות האוסר. וזו גם הסיבה שיש שאמרו שמחרימים אותו.

ו. ההבדל בין האומר שראה אשתו שזינתה ובין המאמין לאשתו או לעד אחד האומרים שזינתה

בפרקים דלעיל ראינו שיש ראשונים שאמרו שהבעל אינו נאמן לומר שאשתו זינתה לאחר חדר"ג. אך יש לשים לב לעובדה חשובה, שכל הראשונים³⁷² שדיברו על חוסר נאמנותו של הבעל עסקו אך ורק במקרה שהבעל טוען שראה בעצמו שזינתה, ולא על האמנה לעד אחד³⁷³ או לאשתו.

לעומת זאת, ככל הראשונים שדיברו על אדם המאמין לאשתו שאומרת שזינתה, מבואר שהוא נאמן, ורק דנו אם משמטים אותו או לא. לא מצאנו ראשונים הדנים במפורש אם הבעל נאמן לומר שהוא מאמין לעד אחד האומר שאשתו זינתה, אך מדברי המאירי והרשב"א³⁷⁴ מבואר שהוא נאמן³⁷⁵.

והנה, המאירי הוא מהסוברים שאינו נאמן לומר שראה אשתו זינתה אחרי חדר"ג, וכן הרשב"א (לשיטת הרמ"א בד"מ). ודווקא לומר שראה בעצמו שזינתה אינו נאמן (לשיטת חלק מהראשונים), אך להאמין לאשתו האומרת שזינתה או לעד אחד האומר כן – נאמן לכולי עלמא אף אחרי חדר"ג.

דברים אלו מוכחים במהרי"ק, שבשורש קז הביא את דברי הר"ש מאונפילא שאינו נאמן לומר שאשתו זינתה, ובשורש קי הביא דברי התוספות שנאמן במאמין לאשתו האומרת שזינתה, ואם לא נחלק כך הדברים סותרים.

ובכך גם יתבאר לנו דברי הגהות מימוניות (אישות, פרק כד ס"ק י) שכתבו:

הורה ה"ר יוסף: האומר אשתו זינתה דאינה אסורה עליו לפי משנה אחרונה דאינה נאמנת שמא עיניה נתנה באחר, ה"נ שמא עיניו נתן באחרת אחר תקנת ר"ג שאינו יכול לגרשה על כרחיה. ועוד נראה דיש לנדות האוסר אשתו כמגרשה על כרחיה דסוף סוף מבטל תקנת הגאון. מנימוקי הר"י מקורביל וכן השיב ה"ר שמעון מיינביל בתשובה.

והדברים קשים, שהרי אם אינו נאמן מה המקום לנדותו? על פי דברינו יתבארו הדברים, דהרישא דאינו נאמן איירי באומר שראה אשתו שזינתה, והסיפא דיש לנדות איירי במאמין לאשתו האומרת שזינתה, ששם הוא נאמן אך יש לנדותו; וכן יישב החתם סופר (אבה"ע ח"ב

³⁷⁰ מדברי המהרי"ק מבואר שלצד דמנדין אותו הוא מצד חדר"ג הרגיל, אך בריטב"א ובנמק"י נראה שיש על כך תקנת רבנו גרשם מיוחדת (וכן כתב במאמר מרכזי הנדפס בנמק"י).

³⁷¹ עיי' בסימן לא, שרוצה להעמיד את דברי התוספות רק במי שאינה נותנת אמתלא, או במי שאינו מאמין לה.

³⁷² במרכזי קידושין רמז תקל מבואר "מעשה באחד שאסר אשתו עליו ואמר שזינתה מאחר" הדברים מבוארים יותר במאירי וברשב"א: המאירי מתייחס במסגרת הסוגיה לעד אחד ולמהימן ליה כבי תרי, ולא מזכיר ולו ברמז שאין נאמנות לאדם לטעון כן אחרי חדר"ג. רק אחר כך הוא כותב "ומכל מקום אם הוא טוען שהוא בעצמו ראה שזינתה..." ומביא שאחרי חדר"ג אינו נאמן. ברשב"א הדברים מפורשים (על הצד שהרשב"א סבור שאינו נאמן אחרי חדר"ג): "גם מה שחזר וטען שהוא עצמו ראה שזינתה – אינו נאמן בכך מכמה טעמים. חדא: דכל שיטעון ויאמר – מחזיקים אותו כמשקר, כמו שאמרנו, כיון שהרגיל קטטה. ועוד, שהרי הודה בב"ד מתחלה שלא ראה ולא ידע אלא שהוא מאמין את זה כשנים. ועוד, מצד מה שאמרתם דכל שנתן עיניו לגרשה אנו חוששים לו. וחזר זה להיות כמשנה אחרונה..." והרי מבואר, שעל הטענה שהוא מאמין לעד כשנים – לא חשש אחר"ג. וראיתי שזכיתי לכוון בזה לדברי רעק"א בתשובה (סי' פח ד"ה וביותר דאפילו).

³⁷³ היש"ש (יבמות פ"ב סימן יח) רוצה להביא ראיה משני ראשונים שאדם נאמן לטעון שהוא מאמין לעד אחד: א. תשובת מהר"ם (בתשובות מימוניות, סי' ח) ב. תשובת הרא"ש (מופיעה בטור סי' קעח). אך יש לדחות את הראיה משתי תשובות אלו: א. תשובות מימוניות הנ"ל מופיעות בהרחבה בשו"ת הרשב"א ח"א סימנים תלב-ג, ושם מבואר: "ולמחרתו של ליל הקלקול הוכיח אותה על מעשיה ועל קלקולה. והשיבה הבעל אתה חושדני זה. אני קובל למי שאמר והיה העולם שנפלת לחלקי. וקודם מעשים הללו לא היתה אוהבת אותו והוא היה אוהב אותה ותמיד מפייסה ולא הטית אזנה וכל שמושו עמה היה בעל כרחיה"; וייתכן שבכה"ג לא שייך חדר"ג. ב. מקורה של תשובת הרא"ש שמופיעה בטור היא בשו"ת הרא"ש כלל לב סי' י: "ראובן שהיה נשוי לדינה, והיתה רוצה לתבוע ממנו גט לפי שאין לו גבורת אנשים ושיש לו סימני סריס", ובכה"ג ודאי לא שייך חדר"ג.

³⁷⁴ דבריהם הובאו לעיל הערה 47.

³⁷⁵ אך יש לדחות שהמאירי והרשב"א אזלי לשיטתייהו, שכל יכולתו לומר שמאמין לעד הוא במהימן ליה כבי תרי בכל התורה כולה, ובכה"ג ודאי אנוס הוא להאמין לו, ואם כך ודאי יהיה נאמן גם אחרי חדר"ג. אך לראשונים שלדעתם די בכך שמאמין לעד שכך המציאות, לא שמענו אם יוכל הבעל להאמינו.

סימן קיא, ד"ה ואעפ"י^{377 376}.

בביאור דברים אלו בסברה יש לומר שהמהרי"ק נתן טעם מדוע אינו נאמן לומר שאשתו זינתה אחרי חרם דרבנו גרשם, והוא "דודאי אי מהימנן ליה, אם כן מה הועיל ר"ג בתקנתו כל אחד יאמר כן כדי לגרש את אשתו בע"כ". טענה זו שייכת אך ורק באומר בעצמו שראה שזינתה, אבל במאמין לאשתו האומרת שזינתה או לעד אחד דבר זה לא יודמן לו יום יום, וממילא לא שייך בזה לגזור שהבעל אינו נאמן^{378 379}.

שו"ת נודע ביהודה (תנינא, אה"ע סי' יא) דחה סברה זו:

ועוד, שאיך נימא מחמת תקנת ר"ג שלא נאמין לו ונימא שמשקר, והלא אם משקר הרי אשתו יודעת שמשקר ולא תרצה לקבל הגט ויצטרך לגרשה בע"כ אם כן יעבור על חרמ"ה ולמה לו להוציא שקר מפיו, יגרשנה כך בעל כרחו ויעבור על חרמ"ה אם הוא חשוד בכך?
ואין לומר שמתירא שהבית דין לא יזדקקו לו לסדר הגט, הלא כותבין גט לאיש אע"פ שאין אשתו עמו ואם כן יכול להכין הגט ואחר כך יזרקנו לה בפני עדים ומה לי אם עובר חרמ"ה כך או כך³⁸⁰?

בשו"ת פני אריה (סימן ל) דחה את דברי הנוב"י, דהחשש הוא מפני האנשים הפרוצים, שלא החרם כשלעצמו של רבנו גרשם מפחד אותם אלא בית הדין. כלומר, חששם הוא שבית הדין יחרימם בחרם דר"ג, ואם יהיו נאמנים, אותם פרוצים יוכלו לגרש נשותיהם ללא חשש ויתבטל חדר"ג.

דברינו אלו הם בניגוד לדברי המהרש"ל³⁸¹, הרמ"א³⁸², הנודע ביהודה (הנ"ל) ועוד רבים מגדולי האחרונים, אבל כבר ביססנום בדברי הראשונים ובסברה, ולא מצאנו ולו ראשון אחד שחולק. ולא זו בלבד, אלא שמצאנו לנו תנא דמסייע – רעק"א (שו"ת, סי' פח).

³⁷⁶ אמנם שו"ת פני אריה (סי' לא ד"ה אבל האמת) ביאר את דברי הגהות מימוניות ע"פ דברי הגהות אשרי (קידושין, פרק ג סי' טז), שציטטו אותם בלשון זו "האומר אשתי זינתה – אין יכול לאוסרה עליו, דשמא עיניו נתן באחרת לפי תקנת ר"ג אין יכול לגרשה וע"כ יש לנדות האוסר אשתו עליו ומגרש בעל כורחה דסוף סוף מבטל תקנת הגאון". על פי זה, הסיפא "יש לנדות" מדברת במקרה שעבר וגירש בעל כורחה. דברים אלו נאים, אך לשון הגה"מ שלפנינו מתבאר יפה יותר לפי הסבר החת"ס.

³⁷⁷ ראה בשו"ת רעק"א סי' פח ד"ה וזהו נראה, שמביא ראייה נוספת לדבר.

³⁷⁸ כסברה זו כתב הרב דוד טעבל אבד"ק ליסא בתשובתו, שהובאה בשו"ת פני אריה, סי' ל. הוא הביא גם מחלוקת בין הפנ"י (גיטין סז.) והט"ז (אבה"ע, סי' יז ס"ק סג) אם עד אחד חשוד לשקר, וצידד ב"טז לשיטה שאינו חשוד. הוא הוסיף שאף אם הוא חשוד, עדיין אין מקום לגזור משום "דלא שייך לומר מאי הועיל ר"ג בתקנתו דכ"א ישכיר ע"א לומר שנטמאה והוא יאמינו, דלאו לכל אדם מזדמן כן". אלא שהוא כתב לא כדי לחלק את החילוק שעשינו, אלא כדי לבאר מדוע הזכיר הרמ"א את שלוש הדעות: שנאמן, שנאמן ומנדים אותו, ושאינו נאמן וכופין אותו לשמש – דווקא במאמין לאשתו האומרת שזינתה או במאמין לעד אחד. והוא לא הזכירם במי שאומר שראה בעצמו שזינתה. וכתב שלא הזכירם כי בזה לכל הדעות אינו נאמן. ולענ"ד, מחלוקת הראשונים אם הוא נאמן היא דווקא באומר שראה בעצמו שזינתה, אבל במי שמאמין לאשתו או לעד אחד שזינתה – נאמן לדעת כל הראשונים. וראיתי שכדברי כתב רעק"א, סי' פח ד"ה וביתר דאפילו וד"ה וזהו הנראה.

³⁷⁹ גם לסברה שמצד חשש נתן עיניו באחרת אין הבעל נאמן לומר שראה שאשתו זינתה, יש מקום לחלק בין נאמנותו לטעון טענה שהיא חסרת יסוד חוץ מדברי הבעל עצמו, ובין נאמנותו בטענה שיש לה יסוד בדברי אדם אחר, כמו עד אחד או האשה עצמה. אמנם במקום שבו הוחזק הבעל כשקרן כתב הרשב"א (מיוחסות), סי' קלג) שלא יהיה נאמן עוד.

³⁸⁰ שו"ת נודע ביהודה (תנינא, אה"ע סי' יא) הוסיף: "ואלמלא דברי רמ"א בתשובה הייתי אומר ההיפוך מסברת מעלתו, ובאומר שראה שזינתה כ"ע מודים שאסורה. ומ"ש הר"ש מיינבילא והר"ר יוסף בהגהות מיי" הנ"ל האומר אשתו זינתה דאינה אסורה עליו, אין הכונה שאומר שראה בעיניו שזינתה אלא שאומר שידוע [לן] שזינתה... ומצאתי להר"ם מטראני (ח"ג סי' קכו) שכתב 'מי שראה באשתו שזינתה וכו' אם הוא יודע בודאי וראה מי יכול לומר שאינו אסור לבוא עליה אלא מ"ש הרבנים הללו היינו ה"ר יוסף והר"ש מיינבילא שבהגהות מיי" על מי שאמר שאשתו זינתה לא שראה הוא ולא שום עדות אלא שחושב לפי דעתו באיזה אמתלא שזינתה וכו'... והיה עולה על דעתי שגם רמ"א מפרש דברי הגהות מיי" כנ"ל ולכן לא כתב מאומה בסימן קעח באומר שראה אשתו שזינתה ונשאר בזה דברי המחבר בסי' קטו סעיף ז שחייב להוציאה. אבל מה אעשה שרמ"א בתשובה חזין שמפרש דברי הגהות מיי" כפשוטן שמשמעו שראה בעצמו שזינתה". ומדברי המאירי (קידושין סו.) והמהרי"ק (שורש קז) מבואר שלא כדברי הנוב"י אלו.

³⁸¹ ביש"ש (יבמות, פ"ב סי' יח), שמשווה את דין אומר שראה בעצמו ודין מאמין לעד. אולם בשו"ת מהרש"ל (סי' לג) כתב: "ומה שכתבו התוספות דמשמתין ליה על שגרם שתאסר אשתו עליו ולא כתבו שכופין אותו להיות עמה היינו משום שהיא התחילה לומר טמאה אני ונתנה אצבע בין שיניה ולא שייך לומר עיניו נתן באחרת". ואם כי אינו כחילוקינו (שבעד אחד אין המהרש"ל סבור כמונו), בכל זאת יש קרבה מסוימת לדברים.

³⁸² סי' קעח סע' ט, ובתשובה (סי' יב) כתב: "ואפילו אם נאמר דיכול לשויה אנפשיה חתיכה דאיסורא ולאוסרה עליו – מ"מ נלכד בחרם ר"ג, כמו שכתבה הג"ה דלעיל מאחר שגורם שתאסר עליו. ומ"מ נראה דלאו כל כמיניה לאוסרה עליו כלל, וכופין אותו לשמש עמה ולקיים עונתו עמה... ומה לנו לדמות דברים מלבנו מאחר שמצינו כל דין נדון דידן מבואר בתשובת הרשב"א בתשובותיו בח"א סי' אלף רלו וכו'", ומבואר בדבריו שהשווה דין מאמין לעד לדין אומר בעצמו שזינתה.

ז. סיכום

האשה אינה נאמנת לומר לבעלה "טמאה אני לך", מחשש שמא עיניה נתנה באחר. במאמר זה דנו בנאמנות הבעל לאסור את אשתו עליו בטענת זנות אחרי חרם רבנו גרשם.

הבאנו את מחלוקת הראשונים (הר"ש מאונפילא והמאירי כנגד המהר"ם מרוטנברג) אם הבעל נאמן לומר שראה בעצמו שאשתו זינתה. הר"ש מאונפילא, הסובר שאינו נאמן, אף התירו באשתו וחייבו בעונה.

הראינו שאם אומרת האשה "טמאה אני לך" והבעל מאמינה – כל הראשונים מסכימים שהאשה נאסרה עליו, ואם כך הוא נאמן (ונחלקו הראשונים אם יש לנדוהו בגלל שגרם לאיסור זה). טענו שכך יהיה הדין גם במאמין לעד אחד האומר שאשתו זינתה והבעל מאמינו, שיהיה נאמן ותיאסר האשה עליו.

הסברנו את הדברים על פי המהרי"ק, שביאר את דעת הר"ש מאונפילא כך שאין הבעל נאמן לומר שראה שאשתו זינתה משום שאם לא כן בטל חרם ר"ג. חשש זה שייך דווקא בטענה שהבעל יכול לטעון לברו, אבל טענה שבשבילה נזקק הבעל לסיוע חיצוני, כגון עד אחד או אמירת האשה עצמה, לא בכל יום מתרחש דבר זה, ואם נאמין לבעל לא בטל בכך חרם רבנו גרשם.

ציינו, שעל אף שדברים אלו הם כנגד דברי הרמ"א ורבים מאחרונים, הם מתיישבים עם דברי כל הראשונים וכן עם תשובת רעק"א.